

DOI: 10.53297/0002306X-2023.v76.3-377

Մ.Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ¹, Ա.Ս. ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ²

ՄԻ ԷՋ ԱՐՑԱՄԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՑ

Արցախի պետական համալսարանի հիմնադրումը կարևոր իրադարձություն էր նորանկախ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության մշակութային կյանքում: Արցախի ազգաբնակչության համար դժվարին ժամանակամիջոցում պետական համալսարանի հիմնադրման գործընթացի պատմագիտական վերաիմաստավորումը պահանջված է հիշարժան հոբելյան արժեքավորելու, պատեհաժամորեն քաղաքական համարձակության դրսևորման և ճկուն որոշումների ընդունման ոչ հեռու անցյալի փորձը տարածելու, ստեղծված իրավիճակում Արցախի Հանրապետության բարձրագույն կրթության համակարգի առաջ ծառայած խնդիրների լուծմանը արդյունավետ մոտեցումներ գտնելու առումներով:

Սույն ուսումնասիրության նպատակն է արխիվային փաստաթղթերի և սկզբնաղբյուրային նշանակություն ձեռք բերած աշխատությունների վերլուծության հիման վրա ամբողջացնել Արցախի պետական համալսարանի հիմնադրման գործընթացը և վերաիմաստավորել դրա պատմական նշանակությունը Արցախի Հանրապետության ազգային (հայեցի) գիտակրթական համակարգի տեսանկյունից:

Այդ նպատակին հասնելու համար առաջադրել ու լուծել ենք հետևյալ հետազոտական խնդիրները. նախ ցույց ենք տվել Հայկական ԽՍՀ հետ վերամիավորվելու ԼՂԻՄ ազգաբնակչության ծավալած ժողովրդավարական պայքարի համար ՀԽՍՀ բարձրագույն կրթական համակարգում Կիրովականի (Վանաձորի) պետական մանկավարժական ինստիտուտի (ԿՄԻ) Ստեփանակերտի և ՀԽՍՀ այլ պետական բուհերի մասնաճյուղերի (բաժանմունքների) ներառման ինչպես կրթական, այնպես էլ քաղաքական ու բարոյահոգեբանական նշանակությունը, ՀԽՍՀ բուհական համակարգում Ստեփանակերտի պետական մանկավարժական նախկին ինստիտուտի ժամկետավոր փակումից հետո ստեղծված ԿՄԻ Ստեփանակերտի բաժանմունքի և ՀՊՀՃ Ստեփանակերտի մասնաճյուղի ընդգրկումը դիտարկել

¹ 1994 թ. ավարտել է ԼՂՊՀ պատմաբանասիրական ֆակուլտետի «Պատմություն և օտար լեզու», բաժինը: 1999-2023 թթ. ԱրՊՀ պատմության (այնուհետև՝ պատմության և քաղաքագիտության) ամբիոնի դասախոս, 2008-ից՝ դոցենտի պաշտոնակատար է:

² 1990 թ. հունվարին նշանակվել է Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի հեռակա ֆակուլտետի Ստեփանակերտի նորաստեղծ ընդհանուր տեխնիկական բաժանմունքի տնօրեն, 1991 թ. ԵրՊԻ Ստեփանակերտի մասնաճյուղի տնօրեն, 1992-ին՝ Լեռնային Ղարաբաղի (հետագայում՝ Արցախի) պետական համալսարանի առաջին ռեկտոր: 1994 թվականի հուլիսից աշխատել է ԱրՊՀ ֆիզիկայի ամբիոնի դոցենտ, 2004 թվականի հոկտեմբերից՝ ամբիոնի վարիչ: ՀՀ մանկավարժահոգեբանական գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ-ակադեմիկոս է, ԼՂՀ և ՀՀ մի շարք համալսարանների պատվավոր դոկտոր ու պրոֆեսոր:

ենք ԼՂԻՄ հիմնարկ-ձեռնարկությունների՝ ՀԽՍՀ համապատասխան կառույցների մեջ ներառելու հեռանկարային քաղաքականության համատեքստում, վերախմաստավորել ենք ՀԽՍՀ-ի մեր հայրենակիցների գործուն աջակցությամբ խորհրդային ամբողջատիրության պայմաններում օրենսդրական ու բյուրոկրատական խոչընդոտները հաջողությամբ հաղթահարելու նախադեպը, Արցախի պետական համալսարանի հիմնադրումը կարևորել ենք որպես ԼՂՀ պետականության խորհրդանիշներից և որակավորված կադրերի դարբնոցներից մեկը:

Առանցքային բառեր. կրթություն, համալսարան, հանրապետություն, հորեյան, Արցախի Հանրապետություն, Հայաստան, հիմնադրում, պաշտոնական բացում, Շարժում:

Ինչպես յուրաքանչյուր պետության, այնպես էլ նորանկախ Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետության մշակութային կյանքում համալսարանի հիմնադրումը կարևոր իրադարձություն էր, որի առանձնահատկություններից հատկանշելի է, որ այն ինքնին հնարավոր էր դարձել Արցախի ազգաբնակչության համար դժվարին ժամանակներում, Ադրբեջանի ռազմական ագրեսիային դիմագրավելու պայմաններում: Լեռնային Ղարաբաղի պետական համալսարանի հիմնադրման գործընթացի պատմագիտական վերախմաստավորումն արդիական է ու պահանջված՝ հիշարժան հորեյանի արժևորման, պատեհաժամորեն քաղաքական համարձակություն դրսևորելու և ճկուն որոշումներ ընդունելու, ոչ հեռու անցյալի փորձը տարածելու, ստեղծված իրավիճակում Արցախի Հանրապետության բարձրագույն կրթության համակարգի առաջ ծառայած խնդիրների լուծմանը արդյունավետ մոտեցումներ գտնելու, նախադեպային օրինակը վերախմաստավորելու նկատառումներով:

Սույն ուսումնասիրության նպատակն է արխիվային փաստաթղթերի և սկզբնաղբյուրային նշանակություն ձեռք բերած աշխատությունների հիման վրա ամբողջացնել Լեռնային Ղարաբաղի (1996 թվականից՝ Արցախի) պետական համալսարանի հիմնադրման գործընթացը և վերախմաստավորել դրա պատմական նշանակությունը Արցախի Հանրապետության գիտակրթական համակարգի տեսանկյունից: Այդ նպատակին հասնելու համար առաջադրել ենք հետևյալ հետազոտական խնդիրները.

ա) ցույց տալ Հայկական ԽՍՀ հետ վերամիավորվելու ԼՂԻՄ ազգաբնակչության ծավալած ժողովրդավարական պայքարի համար ՀԽՍՀ բարձրագույն կրթական համակարգում ՀԽՍՀ պետական բուհերի Ստեփանակերտի բաժանմունքի ու մասնաճյուղի միավորմամբ ստեղծված Լեռնային Ղարաբաղի պետական համալսարանի ներառման ինչպես կրթական, այնպես էլ քաղաքական ու բարոյահոգեբանական նշանակությունը,

բ) ՀԽՍՀ բուհական համակարգում ՀԽՍՀ պետական բուհերի Ստեփանակերտի բաժանմունքի ու մասնաճյուղի միավորմամբ ստեղծված Լեռնային Ղարաբաղի պետական համալսարանի ընդգրկման գործընթացը դիտարկել ԼՂԻՄ

հիմնարկ-ձեռնարկությունների՝ ՀԽՍՀ համապատասխան կառույցների մեջ ինտեգրելու հեռանկարային քաղաքականության համատեքստում,

զ) վերաիմաստավորել ՀԽՍՀ մեր հայրենակիցների գործուն աջակցությամբ խորհրդային ամբողջատիրության պայմաններում օրենսդրական ու բյուրոկրատական խոչընդոտները հաջողությամբ հաղթահարելու նախադեպը,

դ) Արցախի պետական համալսարանի հիմնադրումը կարևորել որպես ԼՂՀ պետականության խորհրդանիշներից մեկի և որակավորված կադրերի դարբնոցի կայացման նպատակասլաց գործընթաց:

Արցախի պետական համալսարանի հիմնադրման գործընթացին անդրադարձել են ինչպես բուհական համակարգի ներկայացուցիչները, այնպես էլ Արցախի պատմության նորագույն շրջանը ներկայացնող պատմաբանները: Խնդրո առարկա թեմայի ուսումնասիրվածության աստիճանի ներկայացումը, կարծում ենք, հնարավորություն կընձեռնի ոչ միայն պատկերացում կազմել դրա պատմագրության մասին, այլ նաև որոշել սույն տողերի հեղինակների տեղը հիմնախնդրի գիտական ուսումնասիրության գործում:

Արցախի պետական համալսարանի ստեղծման պատմությունը հանգամանալից ուսումնասիրել և սկզբնաղբյուրների ու իրավակազմակերպական փաստաթղթերի հիման վրա առանձին գրքերում³ ու գիտական հոդվածներում⁴ հանգամանալից շարադրել է 1993-1994 թթ. ռեկտոր Արպատ Ավանեսյանը: ԱրՊՀ ստեղծման, ներառյալ կայացման գործընթացի ուսումնասիրությունները նա հետագայում շարունակել է այլ մասնագետների հեղինակակցությամբ⁵:

³ **Ավանեսյան Ա. Ս.**, ԼՂՀ (ԱրՊՀ). հայկական երկրորդ պետական համալսարան(1990-1994 թթ.), Ստ., «Դիզակ պլուս», 2008, **նույնի**՝ Արցախի բուհական համակարգը և գիտակրթական ներուժը, Ստ., «Դիզակ պլուս», 2008, 13-83, **նույնի**՝ Արցախի պետական համալսարան. ժամանակի պահանջով՝ ժամանակին համաքայլ: Արխիվային նյութերի ժողովածու, Հայաստանի պետական ճարտարագիտական համալսարան (Պոլիտեխնիկ). Եր., ճարտարագետ, 2011, **նույնի**՝ Արցախի գիտակրթական համակարգ. կայացման ընթացք, զարգացման միտումներ, Ստ., «Դիզակ պլուս», 2011, էջ 35-110, **նույնի**՝ Արցախի բուհական համակարգը. Ստ., «Դիզակ պլուս», 2013, էջ 63-175, **Аванесян А. С.**, Арцахский государственный университет: по требованию времени – в ногу со временем (Сборник архивных документов), Е.б., Арт-принт, 2011 և այլն:

⁴ **Ավանեսյան Ա. Ս.**, Ամարասից մինչև Լեռնային Ղարաբաղի պետական համալսարան: Մանկավարժահոգեբանական գիտությունների ակադեմիա, գիտական հոդվածների ժողովածու, IV, Եր., 2005, էջ 33-45, **նույնի**, Համալսարանական կրթության ձևավորումը Արցախում և նրա հնարավոր ներառումը միջազգային կրթական համակարգում: Մանկավարժության և հոգեբանության հիմնախնդիրներ, միջբուհական կոնսոլիդացիոն գիտական հանդես, 1 (4), Եր., 2009, էջ 22-23, **նույնի**՝ Համալսարանական կրթության գործընթացը Արցախում, «Մեսրոպ Մաշտոց» համալսարանի «Լրատու», N 1, Ստ., 2007, էջ 3-27 և այլն:

⁵ **Ավանեսյան Ա. Ս.**, **Հարությունյան Գ. Հ.**, Միջնակարգ մասնագիտական և բարձրագույն կրթության համակարգը ԼՂԻՄ-ում և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում (1923-2018թթ.), Հատոր 4-րդ: Ստ., «Դիզակ պլուս», 2019, էջ 343-382, **Аванесян А.С.**, **Арутюнян Г.А.**, Система среднего профессионального

Արցախում բարձրագույն կրթության հիմնախնդիրներին անդրադարձել են նաև Հայաստանի բուհական համակարգի այն առաջատար մասնագետները⁶, ովքեր ծանրակշիռ ավանդ են ունեցել Լեռնային Ղարաբաղի պետական համալսարանի ստեղծման գործում:

Խնդրո առարկա թեմային, մանավանդ Արցախի ազատագրական պայքարին, ԱրՊՀ մասնակցության հիմնահարցերին անդրադարձել է նաև պատմաբան Մհեր Հարությունյանը⁷:

Համալսարանի պատմության որոշ հարցեր լուսաբանված են հուշագրական⁸, կենսագրական և այլ բնույթի հրատարակություններում:

Համալսարանի հիմնադրման և կայացման գործընթացը լուսաբանվել է նաև պարբերական մամուլում⁹, որտեղ հանդիպում են ուշագրավ գնահատականներ, որոնք կարևոր են սույն ուսումնասիրության աղբյուրագիտական ատաղձը հարստացնելու տեսանկյունից:

Արցախյան շարժման վերագարթոնքի շնորհիվ համաժողովրդական պայքարի նվաճումներից կարելի է հատկանշել պետականության ստեղծումը, ինչը ռազմաքաղաքական մարտահրավերները հաղթահարելու նախադրյալներ է ստեղծել: Արցախում պետական շինարարության առանցքային ուղղություններից մեկը՝ կրթության զարգացման գրավականը, իրավամբ համարվել է Հայաստանի կրթական համակարգի մեջ այն ինտեգրելը: Բնչպես հայտնի է՝ Արցախյան շարժման պահանջներից էր հայ բնակչության հայեցի կրթության ապահովումը,

и высшего образования в НКАО и Нагорно-Карабахской Республике (1923-2018 гг.). Том четвертый. Ст., Дизак плюс, 2021, с. 317-354:

⁶ **Սուլեյմանյան Ս.**, Լեռնային Ղարաբաղի պետական համալսարանի ստեղծման ակունքներում, Եր., 1998, **Էդոյան Ռ.**, Բարձրագույն կրթության խնդիրներն Արցախում 1988-1992 թթ., «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», N 3, 2009, էջ 285-289:

⁷ **Բալայան Վ.Ռ., Բալայան Ռ.Ա., Հարությունյան Մ.Ա.**, Հուշամատյան սխրանքի, Ստ., «Դիզակ պլուս», 2002, Անկախության նվիրյալները: ԱրՊՀ ուսանողները Արցախյան ազգային ազատագրական պայքարի տարիներին, Բալայան Վ.Ռ., Բալայան Ռ.Ա., Հարությունյան Մ.Ա., Եր., «Զանգակ-97», 2009, **Հարությունյան Մ.**, ԱրՊՀ-ն Արցախյան ազգային-ազատագրական պայքարի տարիներին, ԱրՊՀ գիտական ընթերցումներ/Զեկուցումների հիմնադրույթներ, 20-21 ապրիլի 2009թ., Եր., «Զանգակ-97», 2009, էջ 6-8, **Նույնի** Արցախի մայր բուհի ուսանողությունը հայրենիքի պաշտպանության դիրքերում, «Խաղաղ Կովկասը տարածաշրջանի զարգացման գործոն», ԼՂՀ և ՀՀ անկախությանը նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Եր., 2011, էջ 235-244, ԱրՊՀ մասնակցությունը Արցախյան ազգային-ազատագրական պայքարին/Բալայան Ռ., Հարությունյան Մ., Սարումյան Ն., Առստամյան Ա., Ստ., 2012, **Հարությունյան Մ.**, Վերստին ազգային ազատագրական նորօրյա պայքարում Արցախի մայր բուհի դերի մասին, Արցախի պետական համալսարանի «Գիտական տեղեկագիր», Պրակ 1, Ստ., ԱրՊՀ հրատ, 2015, էջ 244-249 նն:

⁸ **Բարսեղյան Ս. Ե.**, Ճակատագրի խաչուղիներում, Ստեփանակերտ: «Դիզակ պլուս» հրատ., 2017.- 264 էջ (համալսարանի մասին էջ 204-240):

⁹ Արպատ Ավանեսյան. «Գիտական պոտենցիալ ունենք» (հարցազրույց), «Արցախ» (ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի պաշտոնաթերթ), N 82, 29 դեկտեմբերի 1992 թ., էջ 3: Սողոմոնյան Ն., Բուհի տարեդարձը, «Արցախ», N 112, 13 հոկտեմբերի 1993 թ.: Հարությունյան Ա., Պատմություն, թե՛ օտար լեզու (Կեսարիի կեսարին, Աստծունը՝ Աստծուն), «Խաչեն» (Հասարակական-քաղաքական թերթ), N 1, 13 հունվարի 1994 թ., էջ 3: Արպատ Ավանեսյան. Մեր երազանքների նորածին մանուկը, «ԼՂՊ համալսարան» (Լեռնային Ղարաբաղի պետական համալսարանի պաշտոնաթերթ), N 1, հունվար 1994 թ., էջ 2:

ինչը, ըստ էության, հնարավոր էր միայն ինքնավար մարզը Հայկական ԽՍՀ կազմ վերադարձնելու շնորհիվ:

Այս համատեքստում առաջանցիկ նշանակություն էր ստացել բարձրագույն կրթության ներառումը ՀԽՍՀ համապատասխան համակարգում, քանի որ ոլորտի զարգացման և Արցախյան շարժման նպատակներից մեկի իրականացման այլ արդյունավետ ճանապարհ չկար, մանավանդ որ Ադրբեջանական ԽՍՀ ծայրահեղական իշխանությունները ամեն կերպ ստեղծում էին արհեստական խոչընդոտներ:

Գաղափարաքաղաքական պայքարի ու տեղեկատվական-քարոզչական պատերազմի պայմաններում ԼՂԻՄ միակ բուհի՝ Ստեփանակերտի պետական մանկավարժական ինստիտուտի պրոֆեսորադասախոսական և ուսանողական անձնակազմերը կարևոր առաքելություն ստանձնեցին՝ իրենց մտավոր ու կազմակերպչական կարողությունները ծառայեցնելով համաժողովրդական շարժման ծավալմանը: Ժողովրդավարական շարժումը ռեպրեսիվ մեթոդներով ճնշելու մոլուցքով տարված՝ ադրբեջանցի կուսակցական ու խորհրդային պաշտոնյաները թիրախավորեցին մեր լավագույն մտավորականներին և ուսանողներին, ընդհանրապես՝ հայրենասեր մտավորականների դարբնոցը դարձած Ստեփանակերտի պետական մանկավարժական ինստիտուտը, որը լուծարվեց միութենական կառավարության՝ ԽՍՀՄ մինիստրների խորհրդի 1988 թ. հոկտեմբերի 14-ի որոշմամբ¹⁰:

Որոշման տեքստում կարծես թե արտահայտված էր Արցախի հայ բնակչության այն իդձը, որ ինստիտուտի հետ փակվում էր նաև ԼՂԻՄ-ում Ադրբեջանական ԽՍՀ ժողովրդական կրթության մինիստրության բուհական համակարգի գոյության և Խորհրդային Միության երկու սուբյեկտներից մեկի գաղութատիրական հավակնությունները խորհրդանշող Սովետական Ադրբեջանի 60-ամյա արյունոտ ներկայության վերջին էջը: Թերևս այս տրամաբանության համատեքստում կարելի է հասկանալ ինստիտուտը ժամանակավորապես փակելու Կոմկուսի Լեոնային Ղարաբաղի մարզկոմի և ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի գործկոմի առաջարկությունը, որը, ինչպես ականերն է խնդրո առարկա որոշման տեքստից, համաձայնեցված էր Ադրբեջանի Կոմկուսի կենտկոմի և ԽՍՀՄ ժողովրդական կրթության պետական կոմիտեի առաջարկության հետ:

«Ժամանակավորապես» փակելու դրույթը կարող էր նրբանկատություն լինել՝ ազգամիջյան լարված մթնոլորտում ավելորդ կրքեր չբորբոքելու նկատառումով, կամ թելադրված լինել հակամարտության չհանգուցալուծվածության պայմաններում ապագայի անորոշությամբ, այդուհանդերձ, այն պայքարի ելած ժողովրդի համար ինքնավար մարզում հանգամանքների անբարեհաջող դասավո-

¹⁰ *Ավանեսյան Ա.Ս.*, Արցախի գիտակրթական համակարգ. կայացման ընթացք, զարգացման միտումներ, էջ 34:

րության դեպքում, Ադրբեջանական ԽՍՀ ժողովրդական կրթության մինիստրության բուհական համակարգի վերակենդանացման իրական վտանգ էր ներկայացնում:

Բավական անհանգստացնող էին նաև այդ որոշման կիրարկման հետևանքներն այն փաստի հաշվառմամբ, որ Ստեփանակերտի պետական մանկավարժական ինստիտուտի ադրբեջանական բաժինը տեղափոխվեց Շուշի, այսինքն մնաց խռովահույզ Արցախում, իսկ ահա հայկական բաժինը՝ Վանաձորի Հովի. Թումանյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտում, այսինքն դուրս բերվեց մարզի տարածքից, երբ ազատագրական պայքարի գաղափարաքաղաքական փուլում այնքան պահանջված էին երիտասարդ ու գիտակից մարդիկ: Ճիշտ է, կարճատև հյուրընկալության ընթացքում արցախցի ուսանողներն ու դասախոսները նոր ուժ հաղորդեցին Վանաձորի մեր հայրենակիցների ժողովրդավարական շարժմանը և երկրաշարժի պատճառով վերադարձան Ստեփանակերտ, սակայն ապրեցին խոր ցավ ու հոգեբանական ցնցումներ: Այսպիսով, ձախողվեց Արցախյան շարժման կիզակետից արցախյան մտավորականության մի զգալի մասին հեռացնելու ադրբեջանական ֆունկցիոներների մտահղացման իրագործումը:

Ստեփանակերտում բարձրագույն կրթությունը կազմակերպելն անհնար էր դարձնում ԽՍՀՄ բարձրագույն դպրոցի այն ժամանակ գործող կանոնադրությունը, որը հնարամտորեն շրջանցելու ջանքերը պսակվեցին Ստեփանակերտում Վանաձորի մանկավարժական ինստիտուտի բաժանմունքի ստեղծմամբ: Հայկական ԽՍՀ ժողովրդական կրթության մինիստրության կոլեգիան 1989 թ. մարտի 13-ի որոշմամբ ստանձնում էր Ստեփանակերտում նախկին ինստիտուտի առկա և հեռակա ուսուցմամբ ուսանողական քանակակազմի կրթությունը շարունակելու և դասախոսական կազմի աշխատանքը կազմակերպելու գործը¹¹: Այդ և հետագա քայլերը Հայկական ԽՍՀ բարձրագույն կրթության համակարգում ներառելու միջոցով վերակենդանացրին Արցախի կազմալուծված բարձրագույն կրթությունը: Վանաձորի մանկավարժական ինստիտուտի Ստեփանակերտի բաժանմունք ստեղծելու մասին Հայկական ԽՍՀ ժողովրդական կրթության կոլեգիայի որոշման և Հայկական ԽՍՀ ժողովրդական կրթության մինիստրության 1989 թ. մարտի 15-ի հրամանի¹² տեքստերից ակնհայտ է, որ այդ հույժ կարևոր ձեռնարկի իրականացմանը լծվում էին ոչ միայն Վանաձորի մանկավարժական ինստիտուտի, այլև Հայաստանի առաջատար այլ բուհերի անձնակազմերը, որոնք նյութական, մեթոդական և այլ կարգի անշահախնդիր օգնություն էին ցուցաբերում Հայկական ԽՍՀ բարձրագույն դպրոցի՝ Ստեփանակերտում առաջնեկը հիմնադրելու և կայացնելու գործին: Նշված հիմնադիր փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը հանգեցնում է

¹¹ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1171, ց. 1, գ. 4, թթ. 41-43:

¹² Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1171, ց. 1, գ. 30, թթ. 184-1863:

այն եզրակացությանը, որ, սկսած բաժանմունքի կառուցվածքից, աշխատակիցների հաստիքացուցակից, ֆակուլտետների, ամբիոնների և մյուս ստորաբաժանումների ցանկից, 1989 թ. պահանջվող ֆինանսավորման համար նախահաշվի նախագծից, վերջացրած բաժանմունքի վարչակազմի և բարձրագույն դպրոցի կանոնակարգով նախատեսված մյուս աշխատակիցների ընտրության, գիտական խորհրդի կազմի ձևավորման, ուսումնալաբորատոր սարքավորումների, կաբինետների, գույքի, գրականության և անհրաժեշտ այլ պարագաների Ստեփանակերտ տեղափոխման կազմակերպմամբ, իրականացվում էր Հայկական ԽՍՀ բուհական համակարգի առանցքային գործիչների ջանքերով ու գործուն մասնակցությամբ: Այդ առաքելության կատարման գործում անուրանալի դեր է կատարել Հայկական ԽՍՀ ժողովրդական կրթության կոլեգիայի նախագահ, մինիստր Ս. Հախումյանը, որի քաղաքացիական ու հայրենասիրական խիզախումը ստեղծված իրավիճակում կանխորոշել է նախաձեռնության հաջողությունը: Իսկ այդ որոշումները կյանքի են կոչվել Վանաձորի մանկավարժական ինստիտուտի ռեկտոր Ռ. Եղոյանի եռանդուն ջանքերի ու կազմակերպչական հմտությունների շնորհիվ: Հայկական ԽՍՀ բարձրագույն ուսումնական հաստատության նորամուտը Արցախի խորհրդանշում է մայր Հայաստանի արժանի զավակների աջակցությամբ ցանկացած դժվարություն հաղթահարելու և կարևոր նախաձեռնությունները կյանքի կոչելու մեր ժողովրդի անսասան կամքը, որը հիանալի կերպով դրսևորվեց նաև 1991-1994 թթ. Հայրենական պատերազմում անարգ թշնամու ագրեսիային միահամուռ դիմագրավելու ժամանակ:

Նույն ոգով ինքնավար մարզում Հայկական ԽՍՀ մյուս բուհերի բաժանմունքների ստեղծման ԼՂԻՄ ղեկավարների նախաձեռնությունը տվեց իր պտուղները. բազում դժվարությունների հաղթահարմամբ 1990 թ. հունվարի 4-ին ստեղծվեց Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի հեռակա ֆակուլտետի ընդհանուր տեխնիկական բաժանմունքը¹³, որին Հայաստանի Հանրապետության բարձրագույն կրթության և գիտության պետական կոմիտեի կոլեգիայի որոշմամբ 1991 թ. նոյեմբերի 4-ին շնորհվեց ՀՊՃՀ մասնաճյուղի կարգավիճակ¹⁴: Ստեփանակերտում Հայաստանի բարձրագույն դպրոցի երկրորդ բաժանմունքի հիմնադրումը հնարավոր եղավ ՀՊՃՀ ռեկտոր Յու. Սարգսյանի, Հայաստանի ժողովրդական կրթության և ինքնավար մարզի հայրենասեր ղեկավարների հետևողական ջանքերի շնորհիվ:

Արցախում պետական շինարարության գործընթացը, ռազմաճակատում նվաճված հաջողությունները բարենպաստ պայմաններ ստեղծեցին համալսա-

¹³ *Ավանեսյան Ա.Ս.*, Արցախի պետական համալսարան. ժամանակի պահանջով՝ ժամանակին համաքայլ: Արխիվային նյութերի ժողովածու, էջ 20:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 29:

րան հիմնադրելու համար, ինչը պետականության խորհրդանիշներից մեկն է: Հասունացած հարցը ՀՀ կառավարությունում քննարկելուց հետո 1992 թ. հոկտեմբերի 13-ի որոշմամբ ստեղծվեց Լեոնային Ղարաբաղի պետական համալսարանը (1996-ից՝ Արցախի պետական համալսարան), ինչպես այդ փաստաթղթի մեջ է ձևակերպված՝ այն «ընդգրկելով ՀՀ բարձրագույն կրթության և գիտության նախարարության համակարգում»¹⁵: Այդ կարևոր իրադարձությանը նախորդել է Արցախի Հանրապետության ղեկավարության և կրթության բնագավառի երախտավորների պաշտոնական գրագրությունը ՀՀ կառավարության համապատասխան ոլորտի պատասխանատուների հետ, որոնք ըմբռնումով մոտեցան և ըստ ամենայնի նպաստեցին համալսարանի հիմնադրման գաղափարի կենսագործմանը: Այս գործում նշանակալի էր համալսարանի առաջին ռեկտոր Արպաստ Ավանեսյանի ներդրումը՝ հավակնոտ գաղափարի կենսագործման ուղղությամբ հետևողական ջանքերի ու կազմակերպչական հմտությունների համադրմամբ: Անշուշտ, նրա նախաձեռնությունները հաջողությամբ պսակվեցին բարձրագույն կրթության և գիտության գործի այլ նվիրյալների, մեր ժողովրդի լավագույն մտավորականների միահամուռ ջանքերի շնորհիվ: Նրանցից հատկանշելի են ՀՀ վարչապետ Խ.Մ. Հարությունյանը, ՀՀ ԲԿ նախարարի առաջին տեղակալ Լ.Պ. Ղարիբջանյանը, ՀՀ ԿԳ նախարար Վ.Յ. Գնունին, ՀՀ ԲԿ նախարար Վ.Ս. Հարությունյանը, Հայաստանի պետական ճարտարագիտական համալսարանի ռեկտոր Յու.Լ. Սարգսյանը, Կիրովականի պետական մանկավարժական ինստիտուտի ռեկտոր Ռ.Հ. Եղոյանը, ՀՀ ԳԱԱ պրեզիդենտ Ֆ.Տ. Սարգսյանը, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս-քարտուղար Վ.Բ. Բարխուդարյանը, ԵրՊՀ ռեկտոր Ն.Հ. Առաքելյանը, ՀՀ ԳԱԱ ՌՖԷԻ տնօրեն Ռ.Մ.Սարտիրոսյանը, ՀՊՃՀ պրոռեկտորներ Ս.Հ. Սուլեյմանյանը, Կ.Հ. Սարգսյանը, ՀՊՃՀ ռեկտոր Ռ.Զ. Մարտիկյանը, ԵրՃՇՊԻ ռեկտոր Ա.Գ. Բեզլարյանը, ՀՊԳԻ ռեկտոր Մ.Ա. Գյուլխասյանը, ՀՊԳԻ ուսումնական մասի վարիչ Յ.Ս. Գալստյանը, ՀՊԱՀ ռեկտոր Ա.Պ.Թարվերդյանը, ՀՊԳԻ ճարտարագիտության ֆակուլտետի ղեկան Ա.Զ. Աղասարյանը, ՀԳԻ վիճակագրության ամբիոնի դոցենտ Ա.Հ. Սամվելյանը, ՀՊԳԻ ՀՏԿ ամբիոնի վարիչ Ս.Ս. Ղազարյանը, ԵրԱԱԻ ռեկտոր Մ.Ս. Մելքոնյանը, ԵրԱԱԻ ԿԿՄ ամբիոնի վարիչ Ռ.Ա. Բեզլարյանը, ԵրԺՏԻ ռեկտոր Լ.Ե.Վարդանյանը, ԵրԺՏԻ ռեկտոր Թ. Ա. Նալչաջյանը, ԵրԺՏԻ ռեկտոր Գ.Ե. Կիրակոսյանը, ԵրԺՏԻ պրոռեկտոր Յու.Ս. Սուվարյանը, ԵրԺՏԻ դեցենտ Ռ.Ս. Ավանեսյանը, ԵԺՊՏԻ ամբիոնի վարիչ Ս.Ա. Մելքումյանը, ԵրԲԻ ռեկտոր Վ.Պ. Հակոբյանը, ԵրԲԻ ամբիոնի վարիչ Դ.Ն. Խուդավերդյանը, ԵրԲԻ ամբիոնի վարիչ Ա.Վ. Ազնավուրյանը, ԵրԲԻ ամբիոնի վարիչ Ս.Հ.Սիսակյանը, ԵՊՀ ՌԻՄ վարիչ Ա.Հ. Սիմոնյանը, ԵՊՀ լաբորատորիայի վարիչ Օ.Ա. Քամալյանը, Վանաձորի ՊՄԻ ռեկտոր Գ.Կ. Խաչատրյանը, Խ. Աբովյանի անվան ԵՊՄԻ ռեկտոր Ա.Ս. Ղու-

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 33:

կասյանը, նույն համալսարանի պրոֆեսորներ Ս.Հ. Արզումանյանը, Ա.Վ. Աբրահամյանը, դոցենտ Մ.Ս. Մելքունյանը, Վ. Բրյուսովի անվան ԵՕԼՊԻ ռեկտորներ Ի.Ս. Առաքելյանը և Ս.Տ. Ջոյանը, ՀՀ ԳԱԱ մեխանիկայի ինստիտուտի տնօրեն Լ.Ա. Աղալովյանը, գրող-հրապարակախոս Զ.Հ.Բալայանը, Հայաստանի Ամերիկյան համալսարանի վարչական տնօրեն, պրոռեկտոր Մ.Քուշաքչյանը, ՀՀ ԿԳՆ ԲԿՀԲՄ ուսումնական կենտրոնի տնօրեն Ս.Ն. Հայրապետյանը, Հայաստանի պետական պատկերասրահի մասնաճյուղի տնօրեն Շ.Ս. Մկրտչյանը, ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Գ.Ս. Պետրոսյանը, ԼՂՀ ՊՊԿ նախագահ Ռ.Ս.Քոչարյանը:

Շուշիի ազատագրման տարեդարձի առթիվ Լեռնային Ղարաբաղի պետական համալսարանի պաշտոնական բացման հանդիսավոր արարողությունը 1993 թ. մայիսի 10-ին վերածվեց իսկական տոնախմբության: ՀՀ բարձրագույն կրթության ոլորտի ներկայացուցչական պատվիրակությունը, Արցախի Հանրապետության ղեկավարությունը կարևորեցին համալսարանի հիմնադրումը և նորաստեղծ բուհի առաքելությունը գիտամանկավարժական կադրերի պատրաստման, պետականության ամրապնդման գործում¹⁶:

«Վերջին տարիների հոգևոր ժայթքման արդյունքն էր Երևանի պոլիտեխնիկ ինստիտուտի մասնաճյուղի և Բաքվի կողմից լուծարված մանկավարժական ինստիտուտի բաժանմունքի բացումը Ստեփանակերտում,-գրել է ԼՂՊՀ մանկավարժության և մարմնակրթության ֆակուլտետի ղեկան, մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Գրիշա Հարությունյանը:- Ու, վերջապես, այս երկու բուհերի հիման վրա ԼՂ պետական համալսարանի ծնունդը<...>»¹⁷:

Համալսարանի մասին ԼՂՀ կառավարության հիմնարար որոշումները տարբերթերցումների ու կամայական մեկնաբանությունների տեղ չեն թողնում, ուստի նպատակահարմար ենք գտնում վկայակոչել այդպիսի մի քանի փաստաթուղթ: ԼՂՀ պետական համալսարանի ժամանակավոր օրենսդրության մեջ, որը հաստատվել է ԼՂՀ ՊՊԿ 1994 թ. փետրվարի 2-ի N 375 որոշմամբ, հստակ արձանագրված է. «Լեռնային Ղարաբաղի պետական համալսարանը(հապավումը՝ ԼՂՊՀ, այսուհետև համալսարան) հիմնադրվել է ԼՂՀ կառավարության առաջարկությամբ, Հայաստանի Հանրապետության կառավարության «Լեռնային Ղարաբաղի պետական համալսարան ստեղծելու մասին» 1992 թ. հոկտեմբերի 13-ի թիվ 509 որոշմամբ»¹⁸:

¹⁶ «ԼՂՊՀ համալսարան», N 1, 1994 թ.:

¹⁷ **Հարությունյան Գ.**, Ամարասից մինչև Համալսարան, «ԼՂՊ համալսարան, N 1, հունվար 1994 թ., էջ 3:

¹⁸ Տես Արցախի Հանրապետության կառավարության արձանագրային բաժնի արխիվ, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Պաշտպանության պետական կոմիտեի որոշումներ (գործ 1994 թ. NN 355-432 որոշումներ), Օրենսդրություն (ժամանակավոր) Լեռնային Ղարաբաղի պետական համալսարանի, թ. 1:

2020 թ. ադրբեջանաթուրքական ագրեսիվ պատերազմի հետևանքով ստեղծված իրավիճակում հատկապես կարևոր նշանակություն է ստանում Արցախի Հանրապետությունում պետական համալսարան հիմնադրելու հրամանի 2-րդ կետը՝ իբրև օրինակ ԱրՊՀ-ն ՀՀ կրթական համակարգում ընդգրկելու մասին:

Իր արգասաբեր գործունեության արդեն երեք տասնամյակը թևակոխած Արցախի պետական համալսարանը պատվով էր կատարում որակյալ մասնագետների պատրաստման, գիտամանկավարժական կադրերի կայացման, գիտական հետազոտությունների արդյունքների հանրահռչակման առաքելությունը: Համալսարանի դասախոսները և ուսանողները ակտիվորեն մասնակցել են Արցախյան շարժման քաղաքական փուլին, Արցախյան պատերազմի 1991-1994 թթ., 2016 թ. և 2020 թ. ռազմարշավներին¹⁹, շատերը նաև իրենց կյանքի գնով են մոտեցրել հաղթանակը, ամրապնդել երկրի պաշտպանունակությունը, քաղաքացիական ու հայրենասիրական պարտքի գիտակցման ու կատարման օրինակ ծառայել բազում երիտասարդների համար:

Ստեփանակերտում Արցախի պետական համալսարանի պաշտոնական բացման 30-ամյա տարելիցը լավ առիթ է մեր պետականության կարևորագույն նվաճումը արժևորելու, ինչպես առհասարակ ՀՀ բուհերի և մասնավորապես ՀԱՊՀ-ի ներդրումը գնահատելու, այնպես էլ գալիք սերունդներին Հայրենիքը անմնացորդ սիրելու և աննկուն կերպով պաշտպանելու մշտնջենական պատգամը փոխանցելու համար:

¹⁹ Տե՛ս «Ձեզ բացակա չենք դնի», Վ.Ռ. Բալայան, Ռ.Ա. Բալայան, Մ.Ա. Հարությունյան, Զ.Գ. Սառաջյան, Լ.Ս. Մարգարյան, Մտ., Արցախի պետական համալսարան, 2021:

М.А. АРУТЮНЯН, А.С. АВАНЕСЯН

**СТРАНИЦА ИЗ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ АРЦАХСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА**

Создание Арцахского государственного университета стало важным событием в культурной жизни новонезависимой Нагорно-Карабахской Республики. В трудный для народа Арцаха период требуется историографическое переосмысление процесса основания государственного университета с точки зрения оценки памятного юбилея, проявления в нужное время политического мужества и распространения опыта недалёкого прошлого, принятия гибких решений, поиска эффективных подходов к решению задач, стоящих перед системой высшего образования Республики Арцах в сложившейся ситуации.

Целью данного исследования является уточнение процесса основания Арцахского государственного университета на основе архивных документов и произведений, приобретших первоисточниковое значение, и переосмысление его исторического значения для научной и образовательной системы Республики Арцах.

Для достижения поставленной цели были предложены и решены следующие исследовательские задачи: показано воспитательное, политическое и нравственное значение включения бывшего Степанакертского государственного педагогического института в систему высшего образования Армянской ССР для демократической борьбы населения Нагорного Карабаха за воссоединение с Армянской ССР; включение бывшего Степанакертского государственного педагогического института в систему университетов Армянской ССР рассмотрено в контексте долгосрочной политики интеграции учреждений-предприятий Нагорного Карабаха в соответствующие структуры Армянской ССР; переопределен прецедент успешного преодоления законодательных и бюрократических препятствий в условиях советского тоталитаризма при активной поддержке наших соотечественников из Армянской ССР; отмечено создание Арцахского государственного университета как одного из символов государственности НКР и одной из кузниц квалифицированных кадров.

Ключевые слова: образование, университет, республика, юбилей, Республика Арцах, Армения, основание, официальное открытие, Движение.

M.A. HARUTYUNYAN, A.S. AVANESYAN

**A PAGE FROM THE HISTORY OF THE FORMATION OF ARTSAKH
STATE UNIVERSITY**

The creation of Artsakh State University became an important event in the cultural life of the newly independent Nagorno-Karabakh Republic. In a difficult period for the people of Artsakh, a historiographic reinterpretation of the process of founding a state university is required in terms of assessing the memorable anniversary, showing political courage at the right time and disseminating the experience of the recent past, making flexible decisions, and finding effective approaches to solving the problems facing the higher educational system of Republic of Artsakh in current situation.

The purpose of this study is to clarify the founding process of the Artsakh State University on the basis of archival documents and works that have acquired primary source value, and to reinterpret its historical significance for the scientific and educational system of Republic of Artsakh.

To achieve this goal, the following research tasks were proposed and solved. Firstly, the educational, political and moral significance of the inclusion of the former Stepanakert State Pedagogical Institute in the higher educational system of the Armenian SSR for the democratic struggle of the population of Nagorno-Karabakh for reunification with the Armenian SSR is shown, State Pedagogical Institute into the system of universities of the Armenian SSR in the context of a long-term policy of integrating institutions-enterprises of Nagorno-Karabakh into the corresponding structures of the Armenian SSR, overcoming legislative and bureaucratic obstacles under the conditions of Soviet totalitarianism with the active support of our compatriots from the Armenian SSR, we noted the creation of the Artsakh State University as one of the symbols of the statehood of the NKR and one of the forges of qualified personnel.

Keywords: education, university, republic, anniversary, Republic of Artsakh, Armenia, foundation, official opening, movement.